

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 6ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1980

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ε. ΜΥΛΩΝΑ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ.— 'Η επίδραση τοῦ Πλήθωνα στὴ Δυτικὴ Ἀναγέννηση, ὑπὸ *Christopher Montague Woodhouse* *, ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας.

Εἶναι δύσκολο νὰ ἐκφράσω τὴ χαρὰ καὶ τὴν ταπεινοφροσύνη ποὺ αἰσθάνομαι γιὰ τὴν τιμὴ, ποὺ μοῦ ἔγινε μὲ τὴν ἐκλογή μου σὲ τούτῃ τὴ διακεκριμένη Ἀκαδημία. Ἐφ' ὅσον τὸ ὄνομα τῆς Ἀκαδημίας εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένο μὲ τὸν Πλάτωνα καὶ ἐφ' ὅσον ὁ Πλάτων θὰ ἔλεγε ὅτι εἶμαι μᾶλλον ἀγεωμέτρητος, σὰν ἀποζημίωση διάλεξα σὰν θέμα μου ἓνα φιλόσοφο, ποὺ τὸ ὄνομά του εἶναι ἐπίσης ἄρρηκτα δεμένο μὲ τὸν Πλάτωνα — τὸν Γεώργιο Γεμιστό, ποὺ ὀνόμαζε τὸν ἑαυτοῦ του Πλήθωνα.

Εἶναι κοινοτοπία γιὰ τοὺς ἱστορικούς, ὅτι ὁ Πλήθων ἔκανε μεγάλη ἐντύπωση μὲ τὶς ὁμιλίες του πάνω στὴν Ἑλληνικὴ φιλοσοφία κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας τὸ χίλια τετρακόσια τριάντα ἑννέα, καθὼς καὶ μὲ τὸ δοκίμιό του μὲ τὸν τίτλο «Περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται», περισσότερο γνωστὸ μὲ τὸν Λατινικὸ τίτλο «De Differentiis», ὅπου συνόψισε τὰ ἐπιχειρήματά του [1]. Παρ' ὅλη ὅμως τὴ γενικὴ τούτῃ συμφωνία, ὑπάρχει μία περιέργη ἔλλειψη σύγχρονης μαρτυρίας ἀπὸ τὴ Δύση. Μπορῶ νὰ ἀναφέρω μόνο δύο σύγχρονους Ἰταλοὺς ποὺ σίγουρα ἄκουσαν τὶς ὁμιλίες τοῦ Πλήθωνα, καὶ μόνο ἓνα σύγχρονο Ἰταλὸ ποὺ σίγουρα εἶχε ἓνα ἀντίγραφο τοῦ «De Differentiis».

Ὁ πρῶτος εἶναι ὁ Cosimo de' Medici, πού, ὅπως μᾶς λέει ὁ Marsilio Ficino, ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὶς ὁμιλίες τοῦ Πλήθωνα, ἴδρυσε τὴν Πλατωνικὴ Ἀκα-

* CHRISTOPHER MONTAGUE WOODHOUSE, *The impact of Pletho on the Western Renaissance.*

δημία τῆς Φλωρεντίας εἴκοσι χρόνια ἀργότερα [2]. Ὁ δεύτερος εἶναι ὁ Grigorio Tifernate, πού ἀργότερα δίδαξε Ἑλληνικά στὸ Παρίσι [3]. Ὁ τρίτος εἶναι ὁ Francesco Filelfo, πού ἔγραψε ἓνα ἐγκώμιο γιὰ τὸν Πλήθωνα σὲ ἕξι Ἑλληνικούς ἑξάμετρος στὸ δικό του ἀντίγραφο τοῦ «De Differentiis» [4].

Σὲ αὐτὰ τὰ τρία ὀνόματα μποροῦμε νὰ προσθέσουμε τρεῖς Ἰταλοὺς γνωστοὺς στὸν Πλήθωνα, πού ὁ ἴδιος ἀναφέρει. Αὐτοὶ εἶναι: πρῶτον ὁ Ugo Benzi, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Πλήθων συζήτησε στὴ Ferrara γιὰ τὴν ἀντίστοιχη ἀξία τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη [5]· δεύτερον, ὁ Pietro Vitali, ὁ δίγλωσσος ἠγούμενος τῆς Grottaferrata, πού ἦταν ὁ μόνος Καθολικὸς πού ὑπόγραψε τὸ Διάταγμα τῆς Ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν μὲ Ἑλληνικά γράμματα [6]· καὶ τρίτον, ὁ Paolo Toscanelli ὁ περίφημος μαθηματικὸς καὶ γεωγράφος πού οἱ συμβουλές του ἀργότερα ἐνθάρρυναν τὸν Χριστόφορο Κολόμβο νὰ διασχίσει τὸν Ἀτλαντικὸ Ὠκεανό [7].

Μέχρι τώρα ἔχουμε ἕξι ὀνόματα πού ὑπῆρξαν σίγουρα ἀνάμεσα στὶς γνωριμίες τοῦ Πλήθωνα. Θὰ μποροῦσαν νὰ προστεθοῦν καὶ ἄλλα, περισσότερον ἢ ὀλιγότερον πιθανά. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς οὐμανιστὲς πού βρισκόνταν τότε στὴ Φλωρεντία θὰ ἠθελαν, λογικά, νὰ τὸν ἀκούσουν.

Οἱ οὐμανιστὲς ὅμως ἐνδιαφέρονταν περισσότερο γιὰ τὴ λογοτεχνία παρὰ γιὰ τὴ φιλοσοφία. Ἰσως ὁ πολὺ νεώτερος ἀντίπαλος τοῦ Πλήθωνα, ὁ Γεώργιος Σχολάριος, εἶχε δίκιο ὅταν ἔλεγε ὅτι ὁ Πλήθων δὲν εἶχε μεγάλη ἐπαφή μὲ τοὺς σχολαστικούς, πού, σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη τοῦ Σχολάριου, ἦταν οἱ μόνοι πραγματικοὶ φιλόσοφοι στὴ Δύση. Οἱ Πλατωνιστὲς, πού ἔγιναν φίλοι τοῦ Πλήθωνα στὴν Ἰταλία, ἦταν σύμφωνα μὲ τὸν Σχολάριο, ἄνθρωποι πού δὲν γνώριζαν γιὰ τὴ φιλοσοφία περισσότερα ἀπ' ὅσα γνώριζε ὁ Πλήθων γιὰ τὸ χορὸ [8].

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἀνάμεσα στοὺς πιὸ θερμοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Πλήθωνα στὴ Δύση συμπεριλαμβάνονταν ἄνδρες πού δὲν ἦταν γνήσιοι φιλόσοφοι. Ἐνας ἦταν ὁ Ciriaco τῆς Ἀγκώνας, ἓνας ἔμπορος πού ἔγινε ἀρχαιοδίφης καὶ δύο φορές ἐπισκέφθηκε τὸν Πλήθωνα στὸ Μυστρά. Στὴν πρώτη του ἐπίσκεψη, τὸ Σεπτέμβρη τοῦ χίλια τετρακόσια τριάντα ἐπτὰ, λέγεται ὅτι βοήθησε ὁ Ciriaco στὴν προσπάθεια νὰ πεισθεῖ ὁ Πλήθων νὰ ἀναλάβει τὸ ταξίδι στὴν Ἰταλία γιὰ τὴ Σύνοδο [9]. Ἐνας ἄλλος θαυμαστής ἦταν ὁ Sigismondo Malatesta, ὁ πρίγκηπας τοῦ Rimini, πού προσπάθησε νὰ πείσει τὸν Πλήθωνα νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν αὐλή του, καὶ τελικὰ ἔθαψε τὰ λείψανα τοῦ Πλήθωνα ἐκεῖ στὸ λεγόμενο Tempio Malatestiano [10], κοντὰ στὸ μελλοντικὸ κοιμητήριό τῶν νικηφόρων Ἑλλήνων τοῦ χίλια ἐννεακόσια σαράντα τέσσερα. Πιὸ σημαντικὲς εἶναι οἱ περιπτώσεις τοῦ Καρδινάλιου Giulio Cesarini καὶ τοῦ Ἡγουμένου Ambrogio Traversari. Ὁ

Cesarini φιλοξένησε τὸν Πλήθωνα στὸ τραπέζι του καὶ συζήτησε φιλοσοφία μαζί του. Ὁ Traversari, ποὺ ἤξερε καλὰ τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνα, ἐπίσης ἀσφαλῶς θὰ γνώρισε τὸν Πλήθωνα, ἀλλὰ εἶχε στενότερες σχέσεις μὲ τὸν ἀνταγωνιστὴ του, τὸν Σχολάριο. Καὶ ὁ Cesarini καὶ ὁ Traversari ὅμως εἶχαν πολλὴ δουλειὰ στὴ Σύνοδο καὶ ἀμφιβάλλω ἐὰν πρόφθασαν νὰ μάθουν πολλὰ πράγματα ἀπὸ τὸν Πλήθωνα.

Ἐπῆρχαν ἐπίσης στὴ Δύση ἄλλοι σοβαροὶ μελετητὲς ποὺ μοιράζονταν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Πλήθωνα γιὰ τὸν Πλατωνισμό, ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτόν. Μεταξὺ τους ἦταν ὁ Lionardo Bruni, ὁ Καγκελλάριος τῆς Φλωρεντίας καὶ μεταφραστὴς τοῦ Πλάτωνα· ὁ Lorenzo Valla, ἰδρυτὴς τῆς κριτικῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, καὶ ὁ Nicolas Cusanus, ὁ Γερμανὸς ἱερέας ποὺ προσπάθησε νὰ συμβιβάσει τὸν Πλατωνισμό μὲ τὸν Χριστιανισμό.

Ὁ Bruni σίγουρα γνώρισε τὸν Πλήθωνα. Τὸ ξέρουμε ἀπὸ ἓνα χειρόγραφο τοῦ δοκίμιου του πάνω στὸ σύνταγμα τῆς Φλωρεντίας γραμμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο στὰ Ἑλληνικὰ καὶ διορθωμένο ἀπὸ τὸν Πλήθωνα [11]. Οἱ μεταφράσεις ὅμως τοῦ Πλάτωνα ἀπὸ τὸν Bruni εἶχαν ὅλες ὀλοκληρωθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ χίλια τετρακόσια τριάντα ἐννέα καὶ δὲν ὄφειλαν τίποτα στὸν Πλήθωνα.

Τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὸν Valla. Ὑπάρχει ἓνα ἔργο του, τὸ «Disputationes Dialecticae», ὅπου ἔκανε μία εὐνοϊκὴ γιὰ τὸν Πλάτωνα σύγκριση μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ καὶ τοῦτο εἶχε πιθανῶς γραφεῖ πρὶν ἀπὸ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Πλήθωνα στὴ Φλωρεντία [12]. Φαίνεται ὅτι ὁ Valla καὶ ὁ Πλήθων δὲν συναντήθηκαν ποτέ.

Ἡ περίπτωση τοῦ Nicolas Cusanus εἶναι ιδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα. Σταλμένος ἀπὸ τὸν Πάπα στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ χίλια τετρακόσια τριάντα ἐπτὰ γιὰ νὰ βοηθήσει νὰ πειθοῦν οἱ Ἕλληνες νὰ ἔρθουν στὴ Σύνοδο, συνόδευσε τὴν Ἑλληνικὴ ἀντιπροσωπεία στὸ ταξίδι της ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα στὴν Ἰταλία. Ὁ Πλήθων προστέθηκε στὴ συνοδεία, πιθανῶς στὸ Ναυαρίνο, καὶ ἔτσι συνταξίδευσε μὲ τὸν Cusanus, τοῦλάχιστο μέχρι τὴ Ferrara, ὅπου ὁ Cusanus ἀπεχώρησε. Ὅταν ὁ Cusanus ἔγραψε τὸ δοκίμιό του «De Docta Ignorantia», μὲ μία ἐντονη Πλατωνικὴ αἴσθηση, στὰ τέλη τοῦ χίλια τετρακόσια τριάντα ἐννέα, πρόσθεσε σὲ ἓνα ὑστερόγραφο ὅτι ἡ ἔμπνευσή γι' αὐτὸ τοῦ ἦρθε στὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα [13].

Μποροῦμε ἄραγε νὰ σκεφτοῦμε ὅτι ὁ Cusanus καὶ ὁ Πλήθων συζήτησαν φιλοσοφία στὸ ταξίδι; Τότε θὰ ἀντιλήφθηκε ὁ Πλήθων πόσο ἀμαθεῖς γιὰ τὸν Πλάτωνα ἦταν ἀκόμα καὶ οἱ πιὸ μορφωμένοι δυτικοί, ἐφ' ὅσον φαίνεται ἀπὸ τὸ

«De Docta Ignorantia», ότι ο Cusanus δὲν εἶχε ἀκόμα ἀμεση γνώση τῶν ἔργων τοῦ Πλάτωνος οὔτε ἤξερε τὴ διαφορά μεταξύ τοῦ Φαίδωνος καὶ τοῦ Φαίδρου.

Ὁ Cusanus δὲν ἀνέφερε ποτὲ τὸν Πλήθωνα. Πράγματι ἐλάχιστοι τῶν δυτικῶν φιλοσόφων τὸν ἀνέφεραν. Οἱ θεωρίες του ὅμως μπορεῖ νὰ ἔγιναν γνωστὲς μέσω Ἑλλήνων μαθητῶν καὶ θαυμαστῶν ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἰταλία, ὅπως ὁ Καρδινάλιος Βησσαρίων, ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος, ὁ Δημήτριος Τριβώλης καὶ ὁ Δημήτριος Ραοῦλ Καβάκης· ἀκόμα καὶ μέσω ἀνταγωνιστῶν, ὅπως ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος καὶ ὁ Θεόδωρος Γαζής. Ἀπὸ τὴν ἐπόμενη γενιά, ὁ Marsilio Ficino ἀναμφισβήτητα ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ τὸν Πλήθωνα παρ' ὅλον ὅτι δὲν συναντήθηκαν ποτέ, ἀφοῦ ὁ Ficino ἦταν μόλις ἕξι χρονῶν, ὅταν ὁ Πλήθων ἤρθε στὴ Φλωρεντία.

Ὁ Ficino ἀναγνώρισε ὅτι χρωστοῦσε τὴ θέση του σὰν διευθυντῆ τῆς Πλατωνικῆς Ἀκαδημίας τῆς Φλωρεντίας στὸν ἐνθουσιασμὸ τοῦ Cosimo de' Medici γιὰ τὸν Πλάτωνα, ποὺ ἦταν ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὸν Πλήθωνα. Ἀνάμεσα στὰ κείμενα τοῦ Πλήθωνα ποὺ μελέτησε ὁ Ficino ἦταν τὸ «De Differentiis» καὶ τὰ «Χαλδαϊκὰ Λόγια» μὲ τὰ ἐρμηνευτικὰ σχόλια τοῦ Πλήθωνα. Ἐπίσης σ' ἓνα ἐνδιαφέρον χωρίο ὁ Ficino ἀνέφερε τὴ θεωρία τοῦ Πλάτωνος ὅτι «ἔστι μὲν οὐδέποτε οὐδέν, αἰεὶ δὲ γίνεταί», καὶ ἔγραψε ὅτι ὁ Πλάτων τὴν ἀντλήσε ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο, ὅτι τὴν στήριξαν ὁ Πλωτῖνος καὶ ὁ Πρόκλος, ὅτι ὁ Πλήθων «δὲν ἀρνεῖται» (non negat) τὴν πιθανότητα τῆς θεωρίας αὐτῆς, καὶ ὅτι ἐγὼ (ὁ Ficino) ἀπέδειξα τὴν δυνατότητα τῆς θεωρίας [14]. Ἔτσι σὲ μία μόνο πρόταση τοποθέτησε τὸν Πλήθωνα σ' ἓνα ἐπίπεδο μὲ τὰ μεγάλα πνεύματα τοῦ παρελθόντος, ἐξέφρασε τὴ συμφωνία του μὲ τὸν Πλήθωνα καὶ ὑπονόησε ὅτι ἦταν ὁ ἴδιος βαθὺς γνώστης τοῦ ἔργου τοῦ Πλήθωνα.

Ἀλλὰ ὁ Ficino ἀσφαλῶς εἶχε κι' ἄλλες πηγὲς γιὰ τὸ Νεοπλατωνισμό του.

Ἔδινε, γιὰ παράδειγμα, μεγάλη σημασία στὰ Ἑρμητικὰ συγγράμματα, ποὺ ἡ μυθολογία ἀπέδιδε στὸν Αἰγύπτιο θεὸ Θῶθ, τὸν γνωστὸ στοὺς Ἕλληνες σὰν Ἑρμῆ Τρισημέριστο. Ὁ Ficino ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ τὰ μετέφρασε στὰ Λατινικά, ὅπως μετέφρασε πρῶτος καὶ τὰ Χαλδαϊκὰ Λόγια. Ἀλλὰ τὰ Ἑρμητικὰ συγγράμματα ἦταν ἤδη γνωστὰ στὴ Δύση, μερικῶς τοῦλάχιστον, ἀπὸ τὰ Λατινικά ἔργα τοῦ Lactantius. Ὁ Ἑρμῆς Τρισημέριστος ἀναφέρθηκε ἀπὸ προηγούμενους δυτικούς μελετητὲς τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνα, ὅπως ὁ Leon Batista Alberti [15], ὁ Nicolas Cusanus [16], καὶ ὁ Matteo Palmieri [17].

Τὰ Ἑρμητικὰ συγγράμματα καὶ τὰ Χαλδαϊκὰ Λόγια ἦταν τρόπον τινὰ ἐφάμιλλες πηγὲς τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ. Ὁ Πλήθων ἔδινε μεγάλη σημασία στὰ Χαλδαϊκὰ Λόγια, ποὺ λαθραῖα ἀπέδιδε στὸν Ζωροάστρη, ἀλλὰ ποτὲ δὲν ἀνέφερε

τὰ Ἑρμητικά συγγράμματα. Ἐτσι δὲν ἦταν ὁ Πλήθων ἡ πηγή ἀπ' ὅπου οἱ δυτικοὶ Πλατωνιστὲς ἀντλήσαν τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὸν Ἑρμῆ.

Ὁ Palmieri, γιὰ παράδειγμα, θεώρησε τὸν Ἑρμῆ ἴσο μὲ τὸν Μωϋσῆ, ἀλλὰ καταδίκασε τὸν Ζωροάστρη, τὸν ἐκλεκτὸ τοῦ Πλήθωνα, στὴν Κόλαση [18]. Παρόμοια, ὁ Ficino ὀνόμασε τὸν Ἑρμῆ πρῶτο φιλόσοφο καὶ θεμελιωτὴ τῆς θεολογίας, ἐνῶ ὁ Πλήθων ἀπέδωσε αὐτῇ τῇ θέσει στὸν Ζωροάστρη. Στὰ μετέπειτα ὅμως ἔργα του ὁ Ficino ἀποκατέστησε τὸν Ζωροάστρη στὴν πρώτη θέση, χωρὶς πάντως νὰ ἀπορρίψει τὸν Ἑρμῆ [19]. Φαίνεται ὅτι ἦταν ἀκόμα ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴ τοῦ Πλήθωνα, ἀλλὰ ὄχι τοῦ Πλήθωνα ἀποκλειστικά.

Ἐνα ἄλλο ἔργο πού ἐπηρεάσε πολὺ τὸν Ficino, ἀλλὰ ὄχι τὸν Πλήθωνα, ἦταν τὸ Συμπόσιο τοῦ Πλάτωνα. Ἀπὸ τοῦτο ἀντλήσε ὁ Ficino τὴ θεωρία τοῦ Πλατωνικοῦ ἔρωτα, πού ἦταν ξένη στὸν Πλήθωνα [20]. Ἐτσι ὁ Πλήθων ἀπεῖχε ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι ἡ μοναδικὴ πηγή τοῦ δυτικοῦ Πλατωνισμοῦ.

Τί εἶχε λοιπὸν ἐπιτύχει σὰν φιλόσοφος στὴ Δύση;

Ἐκεῖνο πού προσπαθοῦσε νὰ ἐπιτύχει ἦταν μία ἐπανατοποθέτηση τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη. Δὲν ζητοῦσε νὰ δυσφημίσει τὸν Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ νὰ δείξει ὅτι, παρ' ὅλο πού κατεῖχε τίς φυσικὲς ἐπιστῆμες, ἦταν κατώτερος ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὰ μεταφυσικά [21]. Κατόρθωσε ἄραγε ὁ Πλήθων νὰ μεταδώσει αὐτὸ τὸ μήνυμα στὴ Δύση;

Ἐνα ἐνδιαφέρον παράδειγμα ἀπὸ τὴ μεθουριανὴ γενιὰ ὑπονοεῖ ὅτι τὸ κατόρθωσε ἐπὶ τέλους. Τὸ παράδειγμα αὐτὸ εἶναι ἡ τοιχογραφία τοῦ Raffaello, «Ἡ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν» στὸ Βατικανό, φτιαγμένη ἐξήντα χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Πλήθωνα. Δείχνει τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη σὰν τὰ δύο κεντρικὰ πρόσωπα. Ὁ Πλάτων κρατᾷ στὸ ἓνα χέρι τὸν «Υἱμαῖον» ἐνῶ μὲ τὸ ἄλλο δείχνει τὴ γῆ. Ὁ Ἀριστοτέλης κρατᾷ στὸ ἓνα χέρι τὰ Ἠθικὰ ἐνῶ μὲ τὸ ἄλλο δείχνει τὴ γῆ. (Αὐτὴ τὴν παρατήρηση, καθὼς καὶ πολλὰ ἄλλα, ὀφείλω στὸν Παναγιώτη Κανελλόπουλο) [22].

Ἡ σημασία εἶναι ξεκάθαρη. Ὁ Πλάτων σχετίζεται μὲ ἐπουράνια πράγματα, ὅπως ἡ μεταφυσικὴ καὶ ἡ κοσμολογία, ὁ Ἀριστοτέλης μὲ τὰ ἐπίγεια, ὅπως ἡ ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ καὶ οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες. Ἀμφιβάλλω ἐὰν ὁ Raffaello ἄκουσε ποτὲ γιὰ τὸν Πλήθωνα, ἀλλὰ ὁ συμβολισμὸς του ταυτίζεται μὲ τὴν ἐκτίμηση τοῦ Πλήθωνα γιὰ τοὺς δύο μεγάλους φιλοσόφους. Μιὰ τέτοια ἀπεικόνιση δὲ θὰ μπορούσε νὰ ἔχει φιλοτεχνηθεῖ προτοῦ ἔρθει ὁ Πλήθων στὴ Φλωρεντία.

Στὴ διαφωτιστικὴ ἀπεικόνιση τοῦ Raffaello μπορούμε νὰ ἀντιπαραθέσουμε τὴν παράσταση τῶν δύο φιλοσόφων ἀπὸ τὸν Luca della Robbia, τρία τέταρτα τοῦ αἰῶνα ἐνωρίτερα. Βρίσκεται σὲ μία ἀπὸ τίς πέντε παραστάσεις πού σκόλισε

για τὸ Campanile στὴ Φλωρεντία. Ἡ παράσταση αὐτή, γνωστὴ σὰν «Φιλοσοφία» ἢ «Διαλεκτική», φιλοτεχνήθηκε μεταξὺ τοῦ χίλια τετρακόσια τριάντα ἑπτὰ καὶ τοῦ χίλια τετρακόσια τριάντα ἑννέα [23] — δηλαδὴ μόλις πρὶν ἔρθεῖ ὁ Πλήθωνα στὴ Φλωρεντία, σὲ ἐποχὴ πού τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν Πλάτωνα μεγάλωνε, ἀλλὰ ἡ κατανόησή του ἦταν ἀκόμα ἀσαφής.

Εἶναι μία ἀφελὴς ἀπεικόνιση δύο φιλοσόφων πού συζητοῦν ζωηρά. Ὁ ἕνας εἶναι νεαρός, ὁ ἄλλος ἡλικιωμένος. Καθὼς φαίνεται ὁ ἕνας εἶναι ὁ Πλάτων καὶ ὁ ἄλλος ὁ Ἀριστοτέλης [24]. Στὸν Πλήθωνα, πού θὰ μπορούσε νὰ εἶχε δεῖ τὸ ἔργο τοῦ della Robbia ὅταν βρισκόταν στὴ Φλωρεντία, θὰ εἶχε φανεῖ γελοῖο, καὶ θὰ εἶχε ἐπιβεβαιώσει τὴν ἄποψή του ὅτι οἱ δυτικοὶ δὲν μπορούσαν νὰ κατανοήσουν τὴν ἀληθινὴν σχέση ἀνάμεσα στοὺς δύο φιλοσόφους.

Αὐτὰ τὰ παραδείγματα μὲ ἐνθαρρύνουν νὰ ψάξω νὰ δῶ ἂν ἡ ἐπιρροὴ τοῦ Πλήθωνα στὴ Δύση θὰ μπορούσε νὰ βρεθεῖ περισσότερο στὸ χῶρο τῆς τέχνης παρὰ στὴ φιλοσοφία. Γιὰ νὰ δοῦμε πότε οἱ καλλιτέχνες τῆς Δύσης ἄρχισαν νὰ ἐμπνέονται τὰ θέματά τους ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Φιλολογία καὶ ἰδιαιτέρως ἀπὸ τὸν Πλάτωνα; Πρὶν ἀπὸ τὸ δέκατο πέμπτο αἰῶνα ἀντλοῦσαν περιστασιακὰ θέματα ἀπὸ τὴ Λατινικὴ φιλολογία, ἀλλὰ μόνο γιὰ περιορισμένους σκοποὺς. Θέματα ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ φιλολογία ἐμφανίζονται μόνο τὸ δέκατο πέμπτο αἰῶνα.

Στὰ χίλια τετρακόσια τριάντα πέντε ὁ Leon Battista Alberti, στὸ δοκίμιό του «De Pictura», ἐνθάρρυνε τοὺς καλλιτέχνες ν' ἀντλοῦν τὰ θέματά τους ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες κλασσικοὺς [25]. Δὲν ὑπῆρξε ἄμεση ἀνταπόκριση ἀπὸ ζωγράφους, ἀλλὰ σὲ λίγο ὁ γλύπτης Donatello ἄνοιξε τὸ δρόμο χρησιμοποιοῦντας γιὰ πρώτη φορὰ, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, ἕνα θέμα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα.

Στὸ Bargello τῆς Φλωρεντίας βρίσκεται μία μπρούτζινη προτομὴ τοῦ Donatello, ἐνὸς νέου ἀνδρα μὲ ἕνα μετάλλιο στὸ λαιμό του. Τὸ μετάλλιο ἀπεικονίζει ἕνα ἄρμα μὲ φτερωτὸ ὄδηγὸ καὶ δύο ἄλογα πού τραβοῦν τὸ καθένα σὲ διαφορετικὴ κατεύθυνση. Αὐτὸ μοιάζει νὰ παριστάνει τὸ μῦθο τῆς ψυχῆς στὸ Φαῖδρου. Ὁ Φαῖδρος εἶχε μεταφραστεῖ στὰ Λατινικὰ ἀπὸ τὸν Brunī περὶ τὰ χίλια τετρακόσια εἴκοσι τρία, καὶ εἶχε ἀναφερθεῖ ἀπὸ τὸν Πλήθωνα στὸ «De Differentiis» τὸ χίλια τετρακόσια τριάντα ἑννέα. Ἡ προτομὴ τοῦ Donatello τοποθετεῖται ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς τέχνης ἀνάμεσα στὰ χίλια τετρακόσια σαράντα καὶ σαράντα τρία. Ἡ ἴδια περίπου χρονολογία προσδίδεται καὶ σ' ἕνα ἄλλο ἔργο τοῦ Donatello, ἐμπνευσμένο κι' αὐτὸ ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ μυθολογία — τὸ ἀποκαλούμενο Amorino ἢ Βρέφος Ἄτυς — πού μοιάζει νὰ ἔχει παγανιστικὸ, ἂν ὄχι Νεοπλατωνικὸ, χαρακτήρα. Ἡ κοντινὴ χρονικὴ σύμπτωση ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ ἔργα μὲ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Πλήθωνα στὴ Φλωρεντία εἶναι ἐντυπωσιακὴ [26].

Υπάρχουν και άλλα παραδείγματα ενός νέου κύματος στην Αναγεννησιακή τέχνη που έτυχε να παρουσιασθῆ μετὰ τὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας. Περὶ τὰ χίλια τετρακόσια σαράντα ἔξι ὁ Alberti δούλευε στὸν παγανιστικὸ ναὸ στὸ Rimini, γιὰ τὸν Sigismondo Malatesta, ὅπου εἴκοσι χρόνια ἀργότερα τάφηκε ὁ Πλήθων [27]. Περὶ τὰ χίλια τετρακόσια ἑξήντα ὁ Matteo Palmieri ἔγραφε τὸ ἐπικό του ποίημα «La Città di Vita», ἀναπτύσσοντας τὴν Πλατωνικὴ θεωρίαν τῆς ψυχῆς, πὺ καταδίκασε ἡ Ἐκκλησία σὰν αἰρετική [28]. Στὴ δεκαετία τοῦ χίλια τετρακόσια ὀγδόντα ὁ Botticelli ζωγράφησε τὴν «Γέννηση τῆς Ἀφροδίτης» καὶ τὴν «Ἀνοιξη» (Primavera), πὺ ἔχουν ἐρμηνευθεῖ σὰν ἀπεικόνιση τῆς θεωρίας τοῦ Πλατωνικοῦ ἔρωτα τοῦ Ficino. Μία παρόμοια ἐρμηνεία ἔχει δοθεῖ στὸν «Ἱερὸ καὶ Βέβηλο Ἔρωτα» τοῦ Tiziano, ζωγραφισμένο τριάντα περίπου χρόνια ἀργότερα. Πλατωνικὰ καὶ Νεοπλατωνικὰ θέματα διακρίνονται ἐπίσης στὰ ἔργα τοῦ Michelangelo στὴ Ρώμη καὶ τοῦ Cranach καὶ τοῦ Dürer στὴ Γερμανία [29].

Ἡ ποίηση τῆς Ἀναγέννησης ἐπηρεάσθηκε ἐπίσης πολὺ ἀπὸ τὸν Πλατωνισμό. Μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀναφέρει στὴν Ἰταλία τὸν Angelo Poliziano, τὸν Michelangelo, τὸν Lorenzo de' Medici· στὴ Γαλλία τὸν Du Bellay· στὴν Ἀγγλία τὸν Sidney, τὸν Spenser καὶ τὸν Shakespeare. Ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὸν Shakespeare εἶναι μεγάλη, ἀλλὰ φαίνεται πιθανὸ ὅτι ἡ ἐπιρροή του μέσω τοῦ Ficino ἔφθασε κατὰ κάποιον τρόπο ὡς τὸν Shakespeare, εἰδικὰ ὅταν ἔγραφε τὴν «Καταιγίδα»· καὶ μία ἀμυδρὴ ἀντανάκλαση τῆς Πλατωνικῆς θεωρίας τῶν Εἰδῶν μπορεῖ νὰ διακριθεῖ στὸ Σονέττο 53 τοῦ Shakespeare, μὲ τὶς εἰκόνες τῶν σκιῶν καὶ τῆς μίμησης.

Υπάρχουν διάφοροι λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους οἱ Πλατωνικὲς αὐτὲς ἐπιρροὲς εἶναι ἐμφανεστερες ἀρχικὰ στὶς τέχνες παρὰ στὴ φιλοσοφία. Πρῶτον, ὁ Πλατωνισμὸς ἦταν ἀκόμα ἀπαράδεκτος στὰ πανεπιστήμια ἀφοῦ ἐθεωρεῖτο αἰρετικὸς ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Δεύτερον, σ' ἀντίθεση μὲ τὸν Ἀριστοτέλη ὁ Πλάτων εἶχε ποιητικὴ φαντασία, καὶ οἱ ὀπτικὲς του εἰκόνες ἦταν φυσικὸ νὰ τραβήξουν τὴν προσοχὴ τῶν καλλιτεχνῶν καὶ ποιητῶν. Τρίτον, αὐτὸ πὺ ὁ Πλήθων ἀνέπτυξε δὲν ἦταν ἀπλὸς Πλατωνισμὸς, ἀλλὰ ἡ ἀκόμα πὺ εὐφάνταστη φιλοσοφία πὺ ἀποκαλοῦμε Νεοπλατωνισμὸ, ἂν καὶ ὁ ἴδιος δὲ θὰ ἀναγνώριζε τὴ διάκριση.

Πρέπει νὰ προστεθεῖ ὅτι στὴ Φλωρεντία τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνα δὲν ὑπῆρχε διαχωρισμὸς μεταξὺ φιλοσοφίας καὶ τέχνης. Μελετητές, φιλόσοφοι, ποιητές, καλλιτέχνες, ὅλοι μάθαιναν ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλο. Ὁ συνδετικὸς μεταξὺ τους κῆκος ἦταν τὸ περιβάλλον τῶν Μεδίκων, στὴν ἀρχὴ μὲ τὸν Cosimo de' Medici καὶ μετὰ μὲ τὸν ἐγγονὸ του Lorenzo. Οὐμανιστές, ὅπως ὁ Alberti, Brunì, Palmieri, Toscanelli, Ficino καὶ ἄλλοι, ἀνῆκαν ὅλοι στὸν κύκλο τῶν Μεδίκων.

Καλλιτέχνες και ποιητές όπως ο Donatello, Botticelli, Michelangelo, Poliziano και άλλοι, υπήρξαν προστατευόμενοι του ενός ή του άλλου των Μεδίκων. Ο Cosimo ήταν αυτός που έφερε τους Έλληνες στη Φλωρεντία για τη Σύνοδο της Ένωσης των Εκκλησιών, και ο Cosimo ήταν πάλι που καθιέρωσε το ρεύμα να ακούγεται ο Πλήθων.

Το δέκατο πέμπτο αιώνα υπήρξε βέβαια μία Βυζαντινή καθώς και μία Δυτική Αναγέννηση. Οι δύο συναντήθηκαν στη Φλωρεντία το χίλια τετρακόσια τριάντα εννέα, και ο Πλήθων έστεκε στο σημείο της επαφής. Ήταν μία στιγμιαία διασταύρωση, αλλά η στιγμή ήταν λαμπρότατη, όσο κράτησε, και πολύ γόνιμη για το μέλλον της Ευρώπης.

Η σύνδεση αυτή μου θύμισε και μία προσωπική εμπειρία, έδω και σαράντα περίπου χρόνια, στην κοιλάδα του Μόρνου. Ένα χάραμα είδα τον ήλιο να ανατέλλει πάνω από τη Γκιώνα και το γεμάτο φεγγάρι να χάνεται την ίδια ώρα πίσω από τα Βαρδούσια. Οι δύο μου οικίες, μία πολύ Πλατωνική εικόνα αυτή, κείτονταν σε μία χρυσή γη στα αριστερά μου και σε μία άσημνια γη στα δεξιά μου. Είδα στον ανατέλλοντα ήλιο ένα σύμβολο της Δυτικής Αναγέννησης και στο γεμάτο φεγγάρι που χάνονταν ένα σύμβολο των τελευταίων χρόνων του Βυζαντίου. Θυμήθηκα ότι ο Όμηρος αποκαλούσε το γεμάτο (ή γεμιστό) φεγγάρι «σελήνη πλήθουσα»[30]. Ίσως και ο Πλήθων να θυμήθηκε το ίδιο πράγμα.

Μετά το τέλος της ομιλίας του κ. Woodhouse το λόγο έλαβε ο Γενικός Γραμματέας της Ακαδημίας κ. **Ίω. Θεοδωρακόπουλος**, ο οποίος είπε τα εξής :

Με μεγάλη συγκίνηση και ικανοποίηση άκουσα όσα εξέθεσε ο κ. Woodhouse περί του μεγάλου φιλοσόφου της τελευταίας περιόδου του Βυζαντίου Γεωργίου του Γεμιστού, του Πλήθωνος. Όσα είπε είναι πράγματι τεκμηριωμένα, ιστορικώς μεμαρτυμένα.

Η επίδραση την οποία ήσκησε ο Πλήθων εις τη Δύση ήτο πράγματι μεγάλη. Ο Πλήθων συνόδευσε τον αυτοκράτορα εις τη Σύνοδο της Φλωρεντίας όπου συνεζητήθη και άπεφασίσθη η Ένωση των Εκκλησιών. Ο Πλήθων ήτο ανθενωτικός και έσχήριζε τη γνώμη του αυτή και με φιλοσοφικά επιχειρήματα, ο κυριώτερος όμως λόγος που ο Πλήθων ήτο ανθενωτικός ήτο ο φόβος του ότι η Ένωση θα έζημίωνε το έλληνικό έθνος, διότι υπεράνω όλων ο Πλήθων έθετε την ιστορική διάρκεια των Ελλήνων. Είναι άλλωστε ο πρώτος ο οποίος είπε το διά την εποχή εκείνη σημαντικό λόγο «Έλληνες έσμέν». Με το λόγο αυτό ο Πλήθων διακρίνει τους Έλληνας από τους λοιπούς λαούς που άποτελοῦσαν μωσαϊκό της αυτοκρατορίας. Εις τη Δύση η φυσιογνωμία του Πλήθωνος

ἄφησε ἔντονη ἐντύπωση καὶ γενικῶς ἤσκησε μεγάλη ἐπίδραση. Χωρὶς τὸν Πλήθωνα δὲν νοεῖται ἡ Πλατωνικὴ Ἀκαδημία τῆς Φλωρεντίας. Ἐπίσης χωρὶς τὸν Πλήθωνα, ὅπως ὀρθῶς ἐτόνισεν ὁ Woodhouse, δὲν νοεῖται ἡ παγανιστικὴ τέχνη τῆς ἀναγεννήσεως.

Σήμερα οἱ ἱστορικοὶ τῆς τέχνης τῆς ἀναγεννήσεως ὑποστηρίζουν ὅτι χωρὶς τὰς ἰδέας περὶ ἀρχαιότητος τοῦ Πλήθωνος δὲν νοεῖται οὔτε ἡ τέχνη τοῦ Λεονάρντο ντὰ Βίντσι. Δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς ποιὰ ἦτο ἡ σχέση τοῦ Πλήθωνος πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Νικόλαο Κουζάνους, ὁ ὁποῖος εἶχε σταλῆ ἀπὸ τὸν Πάππα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, μὲ τὸ σκοπὸ νὰ προπαρασκευάσῃ τὸ ἔδαφος διὰ τὴν ἔνωση τῶν ἐκκλησιῶν. Ὁ Cusanus, ἔμεινε εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν 2 περίπου ἔτη, ἐφοίτησε εἰς τὸ Πανεπιστήμιον καὶ ἔμαθε καλὰ Ἑλληνικά, ὅπως συνάγεται τοῦτο ἀπὸ τὶς σημειώσεις πού ἔχει κάνει στὰ περιθώρια χειρογράφων τῶν ἔργων τοῦ Πλάτωνος, πρὸ εὐρίσκονται εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς μικρᾶς πόλεως Cues ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ κατήγετο.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι κατὰ τὴν ἀναχώρησίν του ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπως ὁ ἴδιος περιγράφει, ὅταν κατήρχετο εἰς τὸν Βόσπορον περὶ τὴ δύση τοῦ ἡλίου συνέλαβε τὴν Κεντρικὴ Ἰδέαν τοῦ συστήματός του δηλαδὴ τὴ σύμπτωση τῶν ἀντιθέσεων, τὴν ὁποία ταυτίζει μὲ τὴν ἔννοια τοῦ Θεοῦ. Πολλὰ θὰ ἠδύνατο κανεὶς νὰ παρατηρήσῃ ἔξ ἀφορμῆς τῆς τόσον ἐμπεριστατωμένης ἀνακοινώσεως τοῦ κ. Woodhouse ἀλλὰ ὁ χρόνος δὲν ἐπιτρέπει. Θέλω ὅμως καὶ πάλιν νὰ εὐχαριστήσω τὸν κ. Woodhouse διὰ τὴ λαμπρὴν ἀνακοίνωσίν του καὶ νὰ τὸν παρακαλέσω νὰ ἔλθῃ καὶ πάλιν εἰς τὴν αἴθουσα αὐτὴ μὲ ἄλλας ἀνακοινώσεις.

S U M M A R Y

George Pletho Gemistos is considered to be the direct link between the traditional Platonism in Byzantium and the philosophical development in the Renaissance in the West during 15th century. His mostly known work «De Differentiis» impressed a few eminent scholars in Italy at that time, among which were Ugo Benzi, Pietro Vitali and Paolo Toscanelli. In fact Pletho's admirers were not real philosophers, for their interests laid in letters rather than philosophy. But later Lorenzo Valla and Nicholas Cusanus showed more interest in philosophy. Nicholas, in particular, attempted a reconciliation between Platonism and Christianity, despite his direct equitance with Plato. Marsilio Ficino, who

became head of the Platonic Academy in Firenze, owed much to Pletho's lectures there, as well as his writings.

Mythical works, such as those by Hermes Trismegiste, became known to the western scholars through Pletho. Hence Palmieri, for instance, eulogised Hermes as the equal of Moses and the Hebrew prophets, but he consigned Pletho's favourite, Zoroaster to hell. Similarly Ficino named Hermes as the philosopher and founder of theology, whereas Pletho assigned that position to Zoroaster.

An example of the deep influence that Pletho's teaching exerted on the western world's ideas is Raphael's painting «The School of Athens» which shows both Plato's world of Ideas and Aristotle's interest in human behaviour and natural sciences. This influence has been evident in arts generally. However Plato's Ideas were not admitted in the universities of Europe, because he was regarded as heretical by the Church which in turn was firmly Aristotelian. Plato was a man of poetic imagination whose visual images attracted artists and poets. In fact there was not real separation between philosophy and arts in Firenze during the 15th century. All artists and philosophers followed Cosimo who made it fashionable for them to listen to Pletho.

No doubt George Pletho Gemistos stood at the point of intersection between the Byzantine and the Western Renaissance in the 15th century and marked the development of philosophy, sciences and art that followed.

REFERENCES

1. Text edited by B. Lagarde in *Byzantion* 43 (1973), pp. 321 - 343.
2. Marsilio Ficino, *Opera Omnia* (Basle 1561), II, p. 1537.
3. Marco Antonio Callimaco, preface to Latin translation of Gemistos *De Gestis Graecorum* (Basle 1540).
4. Émile Legrand, *Cent-dix lettres grecques de François Filelfe* (Paris 1892), pp. 48 - 49.
- 5, 6. J. - P. Migne, *Patrologia Graeca* (Paris 1857 - 1866) 160, 982 b.
7. Aubrey Diller in *Isis*, 27 (1937), pp. 441 - 451.
8. Louis Petit - M. Jugie and X. A. Siderides, *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios* (Paris 1935), IV, p. 4.
9. L. Bertalot and A. Campana, *Gli scritti di Iacopo Zeno e il suo elogio di Ciriaco d'Ancona*, in *La Bibliofilia*, XLI (1939), p. 374.

10. Charles Yriarte, *Un Condottiere au XVe siècle* (Paris 1882), pp. 261 - 263 and 449.
 11. V. Laurent, *Les «Mémoires» du Grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le Concile de Florence, 1438 - 1439* (Rome 1971), V, 3 (p. 259).
 12. R. and F. Masai, *Bulletin de l'Académie royale de Belgique, classe des lettres* (1954), p. 548.
 13. Salvatore I. Camporeale, *Lorenzo Valla, tra Medioevo e Rinascimento* (Pistoia 1977), p. 90.
 14. Nicolas Cusanus, *Of Learned Ignorance* (trans. Fr. Germain Heron, London 1954), p. 173; Nikolaus von Kues, *Werke, I* (ed. Paul Wilpert, Berlin 1967), I, xvii, 48.
 15. Marsilio Ficino, *Opera Omnia* (Basle 1561), II, p. 1594.
 16. Leon Battista Alberti, *De Pictura* (ed. Cecil Grayson, London 1972), II, 27.
 17. Nicolas Cusanus, *Of Learned Ignorance* (trans. Fr. Germain Heron, London 1954), p. 53.
 - 18, 19. Nesca A. Robb, *Neoplatonism of the Italian Renaissance* (London 1935), p. 52 n.
 20. P. O. Kristeller, *The Philosophy of Marsilio Ficino* (New York 1943), pp. 25 - 26; Pléthon, *Traité des Lois* (ed. C. Alexandre, Paris 1858), pp. 2 - 3 and 30 - 33.
 21. P. O. Kristeller, *op. cit.*, p. 286.
 22. Migne, *Patrologia Graeca*, 160, 983 c - 984 c.
 23. Παν. Κανελλοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος*, Ἀθήναι (1966), I, σελ. 703.
 24. Maud Cruttwell, *Luca and Andrea della Robbia and their Successors* (London 1902), pp. 59 - 60, and 291 - 292.
 25. Migne, *Patrologia Graeca*, 160, 983 d.
 26. Alberti, *op. cit.*, III, 54 - 55.
 27. H. W. Janson, *The Sculpture of Donatello* (Princeton 1957), II, pp. 141 - 147.
 28. Yriarte, *op. cit.*, p. 253.
 29. Robb, *op. cit.*, p. 139.
 30. Erwin Panofsky, *Studies in Iconology* (New York 1939), pp. 128 - 153, and 178 - 228.
 31. Homer, *Iliad*, xviii, 484.
-